

Л. ҚИМАНОВА

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘЛІПБИ МӘСЕЛЕСІ ЖӨНІНДЕГІ ПІКІРТАЛАС

Бұғінгі таңдағы мемлекетіміздің жүргізіп отырған тіл саясатының негізгі мақсаты – казак тілінің шын мәніндегі мемлекеттік тіл деңгейінде қолданылуы болып отыр. Бұған байланысты көптеген пікірлер, ұсыныстар айтылуда. Солардың бірі, әрі маңыздысы – казіргі қолданып жүрген әліпбіміз туралы. Кейінгі кезде ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дамуына сонымен катар жаһандануға байланысты елімізде латын әліпбіне көшу мәселесі туындалған отыр. Елбасы Н. Ә. Назарбаев алғаш рет бұл туралы 1996 жылы Халықтар Ассамблеясының III сессиясында: «Латын қарпіне ұсынылып отырған көшудің өзі казак тілін басқа этностар өкілдерінің игеруіне, Қазақстанның әлемдік ақпарат кеңістігіне, технологиялық түрғыдан бейнелеуге, сондай-ақ түркі тілді дүниемен мәдени түрғыдан бірігуіне неғұрлым тиімді көмек көрсетер еді», – деді, ал осыдан он жыл өткен соң, 2006 жылы XII сессиясында: «Бір кездерде туындаған латынға көшу мәселесіне қайта оралуымыз кажет. Бұғінгі күні коммуникативтік кеңістіктегі латын графикасы басымдылық танытып отыр. Көптеген елдердің, оның ішінде, бұрынғы Кенес Одағы құрамындағы кейбір елдердің латынға көшуі тегін емес» – деп осы мәселенің ғылыми жағын зерттеп көруге нақты тапсырма берді. Елбасымыздың осы ұсынысынан кейін еліміздің ғалымдары әліпбі жобаларын жасап, өз ойларын ортаға салды.

Ұлттық әліпбі – мемлекеттің ұлттық саясатының маңызды әрі ажырамас болігі болып табылады. Әліпбиді ұлттық саясаттан боліп алып қарауға болмайды. Бұғінгі қолданып жүрген әліпбіміз, қазақ әліпбі шын мәнінде ұлттық сипатқа ие болуы тиіс. Қазіргі таңдағы ұлттық мұддеміз осыны қажет етеді. Әліпбімізге ұлттық мұддеге сай келетін реформа жасау мемлекеттік тіл саясатына да өзіндік оң ықпалын тигізген болар еді деушілердің саны өсуде. Осы бағытта көптеген ғалымдар, тіл мамандары мен қайраткерлердің айтып жүрген ұсыныстары мен жоспарлары да әртүрлі. Бір ғалымдар көне түркі әліпбіне көшу қажеттігі жайында сөз қозғаса, тағы да бір тіл жанаширлары Ахмет Байтұрсыновтың төте жазуына көшкеніміз дұрыс деп есептейді. Ғалымдардың үлкен бір тобы қазіргі замандағы дүние жүзілік ақпарат көзі болып отырған интернет жүйесіне шығу үшін латын

әрпіне көшкенімізді қалайды, сол бағытты қолдап отыр. Бұл арада, латын әрпіне көшүіміз арқылы орыстың кирриллицасынан, яғни орыстың ықпалынан тағы да бір қадамға алыстай түсетініміздің дәйектеме етіп көлтіретін ұлтжандылардың да саны біршама. Бұқаралық ақпарат құралдарының мемлекеттік тілді кальпастыруды алатын орны мен тигізетін ықпалын да ескерген орынды. Қалай болғанда да барлығының да айтқанынан шығатын қорытынды – қазіргі таңда әліпбімізге ұлттық мұддеге сай келетін реформа жасау. Әлемдік бәсекеге қабілеттігімізді арттыруды латын әліпбіне көшу өсерін тигізетіні жайлы еліміздің көптеген азаматтары сұхбат беріп жүргені айқын. Қазақстанда қазақша оқулықтарды алғаш кирилл әліпбі негізінде Ы. Алтынсарин жасаса, А. Байтұрсынов қазақ дыбыстарын араб әліпбімен қазақтың төл дыбыстық артикуляциясына дәл көлтіре отырып, саута ашудың тиімді әдістерін қарастырды.

Тегінде Қазақстан үшін жаңа әліпбиге көшу – жаңалық емес. Айналдырған отыз жылдың ішінде өз әліпбін ұш мәрте өзгерту. Саяси өктемдікпен жүзеге асырылған осындай әліпби өзгертулердің тарихи-рухани салдарының қандай болғаны белгілі. Әліпби ауыстыру мәселесі күн тәртібіне шыққан бұғінгі үдеріс барысында қазіргі үрпактың ел тарихында орын алған осындай елеулі кезендерді де үмытпай, зерделей білуі шарт.

1912 жылы ұлы ағартушы Ахмет Байтұрсынов 24 әріптен тұратын жаңа әліпби жасап, мұны “қазақ жазуы” деп атады. Бірақ ол халық үшін “Байтұрсыновтың әліпбі”, “төте жазу” болып қалды. XX ғасырдың 20-жылдарының бас кезінде осы әліпби реформаланып, жетілдірілді. Сол кезде “Біздің заманымыз жазу заманы, жазумен сөйлеусу ауызben сөйлесуден артық түрған заман” деп А. Байтұрсынов көрегендікпен айта білді. Араб әріптеріне негізделіп жасалған және заман талағын ескере отырып жетілдірілген қазақ жазуы Қазақстан өміріндегі ірі мәдени құбылыс болғанына қарамастан, 20-жылдардың соңына таман қазақ әліпбі латыншаға көшіріле басталды. Ахмет Байтұрсыновтың атакты “Араб әліппесін жақтаған баяндамасы”, міне, осы кезеңге арналып еді. Әліпби ауыстырудың арғы сырын жақсы сезген Ахан: “латын әрпін алу деген тіршілік мұқтаж қылғаннан ділгерлік қысып туғызып отырған

мәселе емес”; “араб өрпінен жасап алған өліпбі мізге жер жүзінде өліпбі баласы жетпейді”; “түрік жұртының 90 %-ы баяғыдан араб өрпін пайдаланып келеді”; “хат мәдениеті бар халыққа бір өріпті тастап, екінші өріпті ала қою онай жұмыс емес” деді.

1920 жылдары Байтұрсыновтар араб графикасын неге соншама қызығыштай қорғағаны жайлы білу үшін сол кезеңін шындығын білу керек. Жаппай таралатын мерзімді басылымдардың, окулықтардың шыққанына он-ақ жылдай уакыт болғанда, араб графикасынан латынға көшу – елді басқа континентке көшірумен параллелі еді. “Қазак” газеті ары барғанда 8 мың, “Еңбекші қазак” одан сәл-ақ көп тираж жинағанда, ұнғылшұнғылы белгісіз латынға ауысу қауіпті еді. Сондай-ақ, Мұрат ақынның “Мен қауіп еткенен айтамын” дегеніндегі, Ахметтер латынның кирилге барап жолдағы аялдама екенін сезген тәрізді [1, 10].

Әліпбі төнірегіндегі тартыс 1924–1926 жылдары Қазақстанда қыза тусты. 1924 жылдың маусымында өткен Білімпаздардың тұнғыш съезінде латын карпі мәселеісі күн тәртібіндегі негізгі мәселелердің бірі ретінде айқындалды. Осы съезде Ахмет Байтұрсынов латын әліппесінә көшу деген пікірдің терістігін түсіндірді. Қазақ әліпбінің баспа түрінің дара болып түзетілуі баспа істеріне де, үйрету жағына да қолайлы, өзге әліпбиді алудан онай деп сипаттады. Жазба түрін осы күйде калдырып, баспасын дара түрінде алу керек деді. Латын әліпбін жалғыз-ақ даралау жағынан женилдігі бар деп, басқа жағынан кемшиліктеп көп болып тұрғанда және латын әліппесін жүргізу жұмысы өте көп іс, көп күш керек болғанда, оны алудан пайда жок деді. Бірақ 1928 жылғы жельтоксанда қабылданған “Латын әліпбі негізінде жана қазақ әліпбін енгізу туралы” деп аталағын қауыла орай 1929 жылдан бастап қазақ әліпбін латын өрпінен күштеп көшірілді. Айқайы көп тапшыл қоғам араб өрпін ескінің көзі деп түсініп, жана қауымды жана өріппен жарылқап тастауды ұйғарды. Мұның алды-арты ескерілген жок. Бұған дейін араб өрпімен жазылған ғылыми-әдеби еңбектер айналымнан шығып қалды, оқу күралдары мен әдістемелік туындылар қоғамдық құрылыштан шеттетілді. Сөйтіп, арабша қаріптің қадірі кетті.

Онсыз да Қазақстанның ерекшелігі ескерілмей жүргізілген жаппай ұжымдастыру мен ашаршылықтан, тәркілеу мен бей-берекеттікten сиреп қалған сауатсыз халықтың қалған бөлігі латын

өрпіне еріксіз бас қойды. Оларға қара таныту міндеттін сол кезде отызыншы жылдардың бас кезіндегі ойраннан аман қалған қазақ зиялышы қолға алды. Мысалы, көрнекті жазушы Бейімбет Майлин осы кезеңде латын өрпін үйренушілер үшін “Шала сауаттылар үшін оқу кітабы” (1929) деген еңбегін жазды. Ол 80 мың дана таралыммен бір жылда екі рет басылып шықты. Бұдан кейін шала сауаттыларға арнап “Күш” (1930) атты тарихи-танымдық оқулық шығарды. Ал Бейімбеттің “Жаңаша оқы, жаз!” (1931) кітабы – әліппе ұлгісінде жарық көрді. Абдолла Асылбеков екеуі “1929-шы жылдың шаруа календары”, Илияс Жансұғиров, Әбдірахман Мұстафин үшеуі “1930 жылдың шаруа календары” деген кітаптар құрастырыды. 1933 жылы Бейімбет Майлиниң Габит Мұсіреповпен бірге жазған “Сауат үшін” деген кітабы жарық көрді. Атальыш еңбек 1935 жылы “Букварь для ликбезников” деген атпен орыс тілінде де жарық көрді. Сонымен бірге ол жазылуға тиісті жана окулықтың негізін қалады. Бұл – Бейімбет Майлин, Габит Мұсірепов, Әміржан Ситдықов үшеуі жазған “Сауаттан-дырығыш” деп аталаған сауатсыздар әліппесі еді. Осы оқулық үш жылда (1934–1936) 475 мың дана таралыммен шығып тарады.

Сондай-ақ латын әліпбінен бет бүрған Қазақстанда сол кезде Жаңа әліп кіндік комитеті құрылды, оның үні ретінде “Жаршы” журналы жарық көрді. 1929 жылдан бастап мерзімдік басылымдардың кейбір макалалары, жекелеген беттері ішінәра латын қарпімен шығарылды. Газеттерде латын әліпбін жиберіліп тұрды. Сауат ашып жатқан адамдардың оқуына ыңғайлы шағын хабарларға көбірек орын берілді. Мұның бәрі бір әліпбиден екіншісіне ауысқан кезеңдегі қындықты женилдетуге қызмет етті. Тұтас бір үрпақтың жана әліппен сауат ашуының бастауында тұрған жоғарыда аталаған оқулықтардың құрылымы, сауат ашуға үйрету тәсілдері, үйренген өріпті тиянақтау үшін қосымша материалдар беру өдісі, сондай-ақ осы кезге тән басқа да үйымдастыру іс-шаралары қазір мүлде қажетсіз деуге болмайды. Сайып келгенде, 1929 жылғы латыншаға көшу – халықтың өз таңдауы емес еді.

1940 жылғы 10 қарашадан бастап, қазақ жазуы латын өрпінен орыс графикасына негізделіп, күні бүтінге дейін қолданылып келе жатқан жана әліпбиге көшті. Латыншаға көшуге қарағанда, кириллицаға көшу қазақстанда айтыс-тартыссыз женил жүрген сияқты. Оның себебі белгілі болатын. Үлттың әліпбі халықта ойнанған өзіндік пікір айтып,

қарсылық білдіреді-ау деген үлкен тобын отыз жетінің ойраны жайпап өткен. Соғыс қаупі төніп келе жатты. Осының бәрі жаңа әліпбидің ыншыңыз өмірге енуін тездедті. Біраз уақыт жеке хатхабарларда екі әліп қатар жүріп отырды. Сөйтіп, казактың кириллица негізінде туздырылған, 42 әріптен тұратын, орыс тілінде кездеспейтін 9 ерекшелікті дыбысы бар жаңа жазуы пайда болды.

Әліпби мәселесіне қатысты қосымша мына деректі айта кетуге болады. Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының “Ұйғыр жазбасын латын алфавитінен орыс графикасы негізінде жасалған жаңа ұйғыр алфавитіне көшіру туралы” 1947 жылғы 4 ақпандығы қаулысында: “Ұйғыр колхозшыларының, жұмысшыларының және интелигенциясының ұйғыр жазбасын латын алфавитінен орыс графикасы негізінде жасалған жаңа ұйғыр алфавитіне көшіру туралы тілегі қанағаттандырылсын” дей келіп, жаңа ұйғыр әліпбі Қазақ ССР Министрлер Советі ұсынған 41 әріптен, соның ішінде орыс алфавитінен өзгертулмай алынған 33 әріптен және ұйғыр тілінің ерекше дыбыстарын белгілеу үшін алынған қосымша 8 әріптен құралатындығы айтылған. Бұл сол кездегі кеңес еліндегі ұлттардың бәріне ортақ, орыс әрпіне негізделеп әліпбі жасаудың тағы бір мысалы еді.

Қазақстанда жаңа латын әліпбіне көшу мәселесі қою үақыттан бері айтылып та, жазылып та келеді. Кейбір басылымдарда жекелеген авторлар болашақ әліпбидің ұлгілерін де жариялаған. Сондай-ақ қазіргі күндері “ҚазАқпарат” агенттігінің өз хабарларын шетелдердегі қазактар үшін Интернет сайтында латын әрпімен жариялады жатқаны да мәлім. Бұл біздің қоғамның әліпбі өзгертуге, соның ішінде латын әрпін таңдауға қай тұрғыда болса да өзір екенін білдірсе керек. Қазіргі латыншаға көшу мәселесін бірқатар адамдар баяғы латын әліпбіне қайта оралу деп жүр. Шартты түрде оралу болғанымен, нақты алғанда бұл жолғы әріп ауыстырудың баяғы латынша-лаудан айырмашылығы бар екенінде талас жоқ. Өйткені, қазақ тілінің қазіргі сөздік құрамы мен негізгі сөздік қоры байып жетілді, дамып өзгерді. Сондықтан бұрынғы қазақшаланған латын әріптерімен қазақ сөзінің бүгінгі жеткен биғін, емделік өресін, грамматикалық құрылымын бейнелеу онай емес. Алайда бұл бұрынғы латынша бейнеленген қазақ әріптерін мұлде жокқа шығару дегенді білдірмese керек. Болашақ әліпбиде көне латыншаның бүгінгі жазу ережесіне үйлесетін, үйренуді кындастайтын, тұтас ұрпақ сауатын ашып,

көзқарақты болған кириллицадан көпшілікті қашықтатпайтын әріптері іріктең пайдаланылатыны сөзсіз.

Ә. Қайдар «Латынның болашағы зор» деп аталағын мақаласында «мәселе – төртінші рет тағы бір жаңа жазу қабылдау емес, өзімізге етене таныс үш жазудың болашағы зор, тіл табиғатына толық сәйкес, қолдануға онтайлы, қазақ тілінің әмбебап ұлттық жазуы бола алатын біреуін таңдап алу, мәңгі-баки тұрақтандыру» дей келе, латынға көшүдің ең тиімді жол екенін жан-жақты сараптай түсіндіреді [2, 64]. Ә. Жұнісбек «Әліпби ауыстыруды жазу реформасына айналдыру керек» деген мақаласында «Әлемдік информациялық кеңістікке шығар бірден-бір төте жол, шындығында, тек латын жазуы болып қалып тұр, мойындауға тұра келеді. Оның үстіне егер латынға қазактың төл дыбыстарын баптап өте алсақ, қазіргі жазуының тіл бұзар басы артық таңбалар мен емле-ережелер жол жөнекей өзінен өзі түсіп қалады» [3, 322], «казақ тілінің кейбір айтылым ұлгілерін, өсіресе, өуез үндестігін (сингармонизмді) жазуда ескермеудің салдарынан бұзылып жатқан сөз үндесімінде сөз жоқ, сондықтан да қазақ жазуына жасалар болашақ реформаны (тек қана әліпбі ауыстыруды емес) тіл бұзар емле-ережелерден құтылудың бір амалы деп қарастыру керек» – [3, 320] (автор Ә. Қайдарға сілтеме жасайды) дег көрсетеді.

Қорыта келгенде, әліпбі мәселесі – әлі күнге дейін шешімін таба алмай келген мемлекеттің маңызды мәселелердің бірі. Оның кандай бағытта шешілдері уақыт еншісінде. Жалпы, дүниежүзілік ақпаратта латын әліпбінің орны үлкен. Сондықтан латын әліпбіне көшу мәселесі өз кезегінде шешімін табуы мүмкін.

ӘДЕБІЕТ

1. Қамзабекұлы Д. Қазақ зиялышыры және әліпбі айтысы // Астана хабары. Астана, 2007.
2. Қайдар Ә., Айтбайұлы Ә. Латынның болашағы зор // Тіл майданы. II. (Сардарлар мен сарбаздар). Алматы, 2004. 260 б.
3. Жұнісбек Ә. Әліпбі ауыстыруды жазу реформасына айналдыру керек// Академик Ә. Т. Қайдар және тіл білімінің мәселелері// халықаралық ғылыми-теориялық конференция. Алматы: Дайк-пресс, 2004. 642 б.

Резюме

Рассматриваются различные взгляды ученых в отношении современного казахского алфавита, а так же текущие дебаты по поводу перехода с кириллицы на латиницу.